

A ROMANTIKUS BARÁTSÁG TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA

WEISS JÁNOS

A Z ALÁBBIAKBAN ELMESÉLÉSRE kerülő történet mintegy ötven évet fog át: a 18. század végétől az 1840-es évekig tartó időszakot. És közben néhány határt is át fogunk lépni: a német kisvárosoktól eljutunk Párizsba, a kor európai fővárosába, az álmoktól eljutunk a polgári társadalom realitásáig és végül egy igényes költői-filozófiai programtól eljutunk a tömegkultúráig.

I. A BARÁTSÁG ARANYKORA

Az *Athenäum* című folyóirat élén Novalis *Blüthenstaub*-töredékei állnak; ezek a töredékek nemcsak a szóban forgó folyóirat, hanem az egész romantika programját is kijelölik. E töredékek élén egy mottó áll: „*Barátaim*, a talaj szegényes, gazdagon kell kiszórnunk a magokat, hogy legalább mérsékelt termésre számíthassunk.”¹ Nem nehéz észrevenni, hogy a mottónak mindekelőtt a háttérben álló bibliai utalás ad különös súlyt. A történet eredeti alakja Márk evangéliumában olvasható: „Halljátok! Kiment a magvető vetni. Amint vetett, némely szem [...] köves talajra hullott, itt nem volt elég a föld. Csakhamar kikeltek, mert nem kerültek mélyre a földbe. De aztán, hogy forrón sütött a nap, kiszáradtak, mert nem eresztettek mélyre gyökeret. [...] De volt mag, amely jó földbe hullott. Ez amikor kikelt és kifejlődött, termést hozott, harminc-, hatvan-, sőt százszorosan.”² A legfeltűnőbb kapcsolódási pont talán az, hogy amit a bibliai példabeszéd a föld hiányaként mutat be, az a mottóban a talaj szegényességeként jelenik meg. Van azonban egy lényegesnek tűnő különbség is: a mottó szerzője a kor általános sajátosságának tekinti azt, hogy a talaj szegényessé vált. (És ezzel együtt eltűnik az eredeti példabeszédnek az a jelentés-aspektusa, hogy ahol hiányzik a föld, ott a növények gyorsan kikelnek, de gyorsan el is hervadnak.) A következő lépés-

¹ Csak lábjegyzetben szeretném megjegyezni, hogy mind a mai napig nem tudjuk, hogy ennek a mottónak ki a szerzője. Az biztos, hogy egy eredeti kéziratban – amelyet a *Vermischte Bemerkungen* címmel adtak ki a hagyatékából – ez a mottó nem szerepelt. A levelezés alapján bizonyítható, hogy Novalis már egy későbbi változatot küldött el August Wilhelm Schlegelnek. Richard Samuel – a kézirat kiadója – azt állítja, hogy ez a mottó már benne volt az August Wilhelm Schlegelnek elküldött, és elveszett változatban. Ennek azonban semmiféle bizonyítékát sem adja. Ha ez a hipotézis problematikusnak bizonyulna, akkor Friedrich Schlegel – a töredékek szerkesztője – léphetne elő – potenciális szerzőként. Richard Samuel: *Einleitung*. In Novalis: *Schriften*, II. köt., Verlag W. Kohlhammer 1981. 400. o.

² Márk 4,3-8. Fordította: Kosztolányi István.

ben aztán feltűnik a novalisi töredékek címadásának és mottójának közeli kapcsolata: a magok specifikálódnak, és virágporrá alakulnak át. A virágpor, mint metaforikus kifejezés azokra a gondolatokra utal, amelyeket maguk a töredékek fogalmaznak meg. Ennél azonban fontosabbnak tűnik, hogy a példabeszéd Márknál a „halljátok!” megszólítással kezdődik, majd a végén így zárul: „akinek van füle a hallásra, hallja meg!”.³ Jézus beszél így a hallgatóihoz; ebben a megszólításban egy sajátos aszimmetria rejlik. A mottóban ezzel szemben a barátaim! megszólítással találkozhatunk. Valaki szól a magához hasonlókhöz, méghozzá úgy, hogy egyúttal egy közös célkitűzést fogalmaz meg. A romantika programjának első szava az, hogy *barátaim*; vagyis (némileg sarkítottan azt is mondhatnánk), hogy a romantika egésze ezzel a megszólítással kezdődik.⁴ A mottó (közelebbről tekintve) két részből áll: egy megszólításból (önmegszólításból) és egy felszólításból. A kettő között viszont sajátos aszimmetria áll fenn: a megszólítás konkrét, azokra az emberekre vonatkozik, akik ezt a folyóiratot írják, szerkesztik és talán olvassák. A felszólítás, a magok (a virágpor) kiszórása metaforikus és nehezen értelmezhető. Ezért úgy vélem, hogy az egész töredék-csokor tulajdonképpen kiindulópontja nem annyira a felszólítás, hanem a megszólítás és az önmegszólítás. Tehát elsődlegesen nem egy baráti kör nézeteinek kifejtéséről van szó, hanem a baráti kör megalkotásáról. A mottó elsődleges értelme így az, hogy baráti összefogással szembe kell szegülnünk a korral, amelyben a „talaj szegényes”. – A *Blüthenstaub-töredékek*ben azonban nem találkozunk a barátságra vonatkozóan konkrét megjegyzésekkel vagy elemzésekkel, sőt a romantikusok általában is ritkán beszélnek a barátságról. Annak érdekében, hogy a tartalmi szempontokhoz közelebb kerülhessünk, fel kell idéznem Schiller és Körner egyik alapvető gondolatát: „A szeretetet és a barátságot ugyanaz a szabály mozgatja”.⁵ Ebből a megállapításból kiindulva feltárul egy olyan textuális bázis, amelyből kiindulva a romantika barátságra vonatkozó elképzelései bemutatathatóvá válnak. A kiindulópont talán a 87. *Athenäum-töredék* lehetne: „A szeretetben az első: az egymás iránti érzék [*Sinn*], és a legmagasabb rendű: az egymásban való hit.”⁶ Vagyis azt mondhatnánk, hogy a barát-

³ Márk, 3,9.

⁴ A mottó további elemzéséhez szeretnék utalni Schiller egyik versére, amelynek címe: Barátaimnak. Ez a vers egyfajta rezignált együtt-gondolkodásra szólít fel. A vers a következőképpen kezdődik: „*Drága barátaim, a mienknél / szebb kor is volt kétség ehhez nem fér, / s egy nemes nép élt itt valaha. / Ha a történelem hallgatásba / Burkolná, föld méhéből kiásva / Kövek ezre erről vallana.*” A romantikusok is látnak egy bizonyos nehézséget (a talaj szegényes), de ebből nem következik egyfajta rezignált hangütés. Friedrich Schiller: Barátaimnak. In uő.: *Versei*, Európa Könyvkiadó 1977. 298. o.

⁵ Schiller – Körner: *Philosophische Briefe, Thalia* 1786. 3. Heft 124. o.

⁶ *Athenäum-töredékek*, Nr. 87.

ság első szintje egyfajta szellemi nyitottság, a másik megértése és elfogadása, a legfelső szintje pedig az egymásban való tökéletes bizalom. (Schiller és Körner azt írták, hogy a „szeretet [barátság] nem az egybehangzó lelkek [gleichtönende Seelen], hanem az egymással harmonizáló lelkek között bontakozik ki”.⁷) Ez a két szint a barátság sajátos dialektikáját jelöli ki: a barátság első szintjén az összetartozás még nem szoros vagy intenzív, ekkor az összetartozásban az azonosság mozzanatának kell dominálnia. A barátság szorosabbá és intenzívebbé válásával együtt fellépnek a differencia különböző alakjai, de ezeken az azonosság mindig úrrá lesz. Ezt a két szintet természetesen általánosíthatjuk: a barátságnak számos fokozata lehet. A barátság fejlődésének útja az egyre erőteljesebb differenciáknak az azonosságban való feloldása. A végpontnak talán azt tekinthetjük, amikor az azonosság és a differencia dialektikája eljutott a maga azonosság-pontjáig. Ezt nevezhetnénk Schiller és Körner, illetve a romantikusok nyomán abszolút harmóniának. Ennek megfogalmazásával többször is találkozhatunk, Friedrich Schlegel a következő szavakkal fordult Novalishoz: „Amit te gondoltál, azt gondolom én, amit én gondoltam, azt gondolod majd te, már ha nem gondoltad eddig is. Vannak félreértések, amelyek a legmagasabb rendű egyetértésnek csak megerősítői.”⁸ És ugyanezt a gondolatot variálja az *Athenäum* című folyóirat bevezetése: „Sok nézetet osztunk egymással; de nem törekszünk arra, hogy mindenki magáévá tegye a másik nézeteit. Mindenki csak a saját állításaiért felel. Még kevésbé szabad a szellem függetlenségéből a legcsekélyebbet, amin keresztül egyedül a gondolkodó szerző ügye fölvirágozhat feláldozni a lapos egyhangúság kedvéért; és ezért gyakran előfordulhat, hogy e folyóirat hasábjain egymástól élesen eltérő ítéletek jelennek meg.”⁹ – Ezek után nézzük meg a barátok közös programját; ez a program a romantikus poézis megalkotása. Vagyis a program, amelynek kivitelezésére összegyűltünk nem más, mint a romantikus poézis kidolgozása. (A poézis egyszerre jelent egy bizonyos fajta költészetet, vagy talán általában vett művészetet, és az erről szóló tanítást, a poétika értelmében.) A poézis tartalmi elemzésébe most nem tudok belemenni,¹⁰ de arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ennek a koncepciónak volt egy bizonyos funkciója, vagy ahogy abban az időben nevezték, „rendelte-

⁷ Im. 124. o.

⁸ „Was du gedacht hast, denke ich, was ich gedacht, wirst du denken oder hast es schon gedacht. Es gibt Mißverständnisse, die das höchste Einverständnis nur bestätigen.” Friedrich Schlegel: *Werke in zwei Bänden*, I. kötet, Aufbau Verlag Berlin 1980. 284. o.

⁹ *Athenäum*. Eine Zeitschrift von August Wilhelm Schlegel und Friedrich Schlegel, szerk.: Gerda Heinrich, Reclam Leipzig 1984. 7. o.

¹⁰ Ezt elvégeztem „A poézis magyarázatai és a művészetkritika lehetősége” című előadásomban; elhangzott a Pécsi Művészetek Házában, 2005. április 15-én.

tése”. Javaslom, hogy ebből a szempontból vessünk egy pillantást a híres 116. *Athenäum-töredék* következő részletére: „A romantikus poézis [...] rendeltetése [...] az, hogy [...] a költészetet elevenné és társassá, az életet és a társadalmat költőivé tegye [...]”.¹¹ Ez a töredék-részlet (közelebbről tekintve) két gondolatot tartalmaz. (1) A költészet elevenné és társassá tétele azt jelenti, hogy egy sajátos közösségi szellemet képvisel. De legyünk egy kicsit óvatosak: a költészet szó helyén az eredetiben *Poesis* áll, és ez azt jelenti, hogy egyszerre van szó a költészetről és a költészetről szóló tanításról (vagyis a filozófiáról). Ezt a kettőséget sugallja egyébként a 125. *Athenäum-töredék* is: „Talán a tudományok és a művészetek egészen új korszakát nyitná meg, ha az együtt-filozófálás és az együtt költés oly általánossá és bensőségesé válna, hogy nem számítana többé ritkaságnak, ha több, egymást kölcsönösen kiegészítő természetű író közös műveket hozna létre.”¹² (2) Ezeknek az alkotói közösségeknek olyan kisugárzásuk lesz, amely megerősíti az egész társadalom közösségi jellegét. Így a filozófusok és a művészek hallatlan küldetéssel vannak felruházva. Ennek a küldetésnek pedig csak akkor tudnak eleget tenni, ha őket már eleve baráti szálak kötik össze. Próbáljuk meg egy kicsit közelebbről meghatározni ezt a társadalomképet, amelyhez a romantikusok művei kevés explicit információt nyújtanak. Talán megkockáztathatjuk azt a hipotézist, hogy a barátság abszolút harmóniájának kisugárzása egyfajta társadalmi összhangként értelmezhető. Ezt az összhangot pedig (Schiller művei alapján) úgy értelmezhetjük, hogy minden egyes embernek az egész fontos és meghatározó tagjának kell lennie. Schiller különösen érzékeny volt az egésznek az egyessel szembeni önállósodására: „Tiszteld bár az egészet, én nem becsülöm, csak az Egyszt: / Mindig az Egyesben láttam a teljes Egészt.”¹³ Ugyanez a gondolat más formában is megismétlődik: „Hol van az Ember-egész? Ha keresnéd, ne az Egészben / Mert az Egész csak a szép lelkeken őrzi nyomát.”¹⁴ Vagyis olyan egészre lenne szükség, amely az egyes emberekben tükröződik.¹⁵ – Ha ily módon az egész romantikus program a barátság eszméjére épül, akkor felmerül a kérdés, hogy a barátság valóban ilyen szilárd és biztos bázisnak tekinthető-e. Schiller és Körner szerint a barátságra mindenféle veszélyek leskelődnek: a barátság

¹¹ Athenäum töredék, Nr. 116.

¹² Athenäum töredék, Nr. 125.

¹³ Friedrich Schiller: Xéniák. In uő.: *Versei*, 176.o. (Fordította: Eörsi István.)

¹⁴ Im. 184. o. (Fordította: Dalos György.)

¹⁵ Ma már nem tartom teljesen problémátlanak Hegel kritikáját a romantikus szerelem-felfogással szemben. Ennek alap gondolata valószínűleg az volt, hogy a szerelemre jellemző intimitás nem vetíthető ki a társadalmi összefüggésekre. Ha viszont a szerelem helyébe a barátságot tesszük, akkor azt mondhatjuk, hogy a romantikusok igenis kidolgoztak bizonyos elképzeléseket a barátság általánosítására, amelyet azonban Hegel nem vett észre, vagy legalábbis nem méltatott figyelemre.

olyan hatásokat hoz létre, amelyek ellentmondanak a saját természetének.¹⁶ Ezek a veszélyek egy kétoldalú kilengésként határozhatók meg: a barátság vagy az önfeláldozás felé tendál, aminek szélsőséges pontja a halál, vagy az önszeretet felé tendál, melynek általános formája az egoizmus. A barátság a romantikusok leírásában is törékeny konstellációnak bizonyult. Ez a törékenység azonban inkább az azonosság és a differencia dialektikájaként írható le, vagyis ama lehetőségben ragadható meg, hogy ez a dialektika negatívvá válhat. Azt szeretném javasolni, hogy mind a halált, mind az egoizmust e negatív dialektika végső és konkrét alakzataiként értelmezzük. Az *Athenäum* köré szerveződő romantikus barátságok a századforduló körül válságba jutottak. Azok a veszélyek váltak valósággá, amelyeket Schiller és Körner nevezett meg: a halál és az egoizmus. Azt is mondhatnánk, hogy Novalis halálát, majd August Wilhelm Schlegel és Caroline Mihaelis válását követően a romantikus program elvesztette bázisát. A barátságok hanyatlását Friedrich Schlegel verse is foglalta:

*Sűrűbb redőket vet sötét kabátod,
Elhaltak a baráti csevegések;
Hol mélyről ének buzgott minden lénynek,
Néma magány uralja a világot.*¹⁷

II. KITEKINTÉS: AZ IDEALIZMUS ÉS A ROMANTIKA VISZONYA A BARÁTSÁGHOZ

A 344. *Athenäum-töredék*ben Friedrich Schlegel a következőket írja: „Filozofálni annyi, mint közösen keresni a minden-tudást (*Allwissenheit*).”¹⁸ Most tekintsünk el attól, hogy Schlegel miért nem említi a költészetet, és egyelőre tegyük zárójelbe azt a kérdést is, hogy mit jelenthet a minden-tudás (*Allwissenheit*)? Csak arra figyeljünk, hogy a filozófia művelése közösségi tevékenység. És próbáljuk meg ezt a megállapítást az idealizmusra vonatkozó ismereteinkkel szembesíteni. A tényeket mindannyian jól ismerjük: a német idealizmus filozófiai útkeresései egymás után számolták fel a barátságokat. Reinhold és Fichte, Fichte és Schelling, Schelling és Hegel szinte egy csapásra váltak barátokból ellenségekké. Az alábbiakban azt szeretném megmutatni, hogy ennek szisztematikus okai voltak, és aztán Reinhold és Fichte barátságát szeretném közelebbről is szemügyre venni. – A történetet azonban jóval az idealizmus megszületése előtti időben kell kezdenünk. Már jóval a kanti filozófia fellépése előtt megjelent az a gondolat, hogy a filozófiai viták egyfajta válságot tükröznek. Moses Mendelssohn 1759-ben meglehetősen sötét

¹⁶ Schiller – Körner: *Philosophische Briefe*, 126. o.

¹⁷ Friedrich Schlegel: A költő. In: *Novalis és a német romantika költői*, Európa Könyvkiadó 1985. 84. o.

¹⁸ *Athenäum-töredékek*, Nr. 344.

színekkel ábrázolta a korabeli filozófia helyzetét. „Szegény matróna – mondja Shaftesbury – száműzték a nagyvilágból, és az iskolákban és a kollégiumokban jelölték ki a helyét. De immár ezeket a poros szegleteket is el kellett hagynia. Descartes háttérbe szorította a skolasztikusokat, Wolff háttérbe szorította Descartes-ot, és végül a filozófia teljes megvetése háttérbe szorította Wolffot is. A küzdőtér most üres, és minden jel arra mutat, hogy nemsokára Crusius lesz a legdivatosabb világ-bölcs. Mindeközben az általános anarchia uralkodik.”¹⁹ Ebben a tekintetben szinte semmi sem történt a kanti filozófia megjelenésével, és széleskörű recepciójával. „A filozófia eddigi történetében – írja Reinhold – nem volt képes arra, hogy felállítsa a vallás és a moralitás [...] alapigazságainak megismerés-alapjait.”²⁰ És alig több mint tíz évvel később Schelling és Hegel újra csak a válsággal találják magukat szemben: „Ezek a különböző törekvések [és] általában a nyugtalanság [...] odáig juttatta a német szellemet, hogy a filozófiai rendszereket is a változandóság és az újdonság körébe soroljon; ám ezt a vágyat a változó és az új iránt nem kellene fölcserélni [egy játék] egykedvűségével.”²¹ A három idézet alapján véve ugyanarról szól: a viták és a filozófiai koncepciók pluralitása az általános válság jele. Mendelssohn ezt csak egyszerűen leírja, Reinhold egy program kiindulópontjává teszi, Schelling és Hegel viszont „a változandóságra és az újdonságra” irányuló vágyban látja a bajok forrását. (Később Hegel maga is a Reinhold által kijelölt irányban fogja keresni a megoldást.) Reinhold magát ezt a válságot a filozófia megújításának programjává próbálta átalakítani. A Kant utáni filozófiai életben a legfontosabb célok a filozófia tudományosságának megteremtése és a filozófia történetének betetőzése voltak. Így jutott el Reinhold az elementár-filozófia megalapozásához, amely az egész német idealizmus bázisává vált. „Újra szeretném hangsúlyozni, hogy elementár-filozófia alatt én a *princípiumok* olyan egyetlen lehetséges *rendszerét* értem, amelyre mind az elméleti, mind a gyakorlati, mind a formális mind a materiális filozófiát rá lehet építeni. Szerintem *ténynek* tekinthetjük, hogy eddig ilyen tudomány nem létezett.”²² Fichte pedig 1793 decemberében a Heinrich Stephaninak írott levelében a következőképpen ünnepli a tudománytan felfedezését: „Örüljön velem együtt az aratásnak: én felfedeztem egy új fundamentumot, amelyből kiindulva a teljes filozófia igen könnyen kifejthető. –

¹⁹ Moses Mendelssohn: *Briefe die neueste Litteratur betreffend*, 20. Brief, den 1. März 1759. 129–130. o.

²⁰ Leonhard Reinhold: *Wie ist Reformazion der Philosophie möglich?*, *Neues Deutsches Museum* 1789. Bd. 1. 31. o.

²¹ Friedrich Wilhelm Joseph Schelling – Georg Wilhelm Friedrich Hegel: Bevezetés. In uő.-k: *Hit és tudás*, Osiris Kiadó 2001. 20. o.

²² Karl Leonhard Reinhold: *Über das Fundament des philosophischen Wissens / Über die Möglichkeit der Philosophie als strenge Wissenschaft*, Felix Meiner Verlag 1978. 146.o.

Kant eljutott a helyes filozófiáig, de csak az eredményeket és nem az alapokat tekintve.”²³ A minden-tudás (Allwissenheit) tehát a filozófia tudományosságának megalkotását jelenti, és ebből kifolyólag a filozófia végleges alakjának kidolgozását, és a filozófia történetének lezárását. A német idealizmus egyik legfontosabb újítása Kanttal szemben az, hogy a filozófia nem veheti át egyszerűen a modern tudományoktól a tudományosságra vonatkozó elképzelést, ezt neki magának kell megalkotnia. A tudományosság modellje lépésről-lépésre az abszolútum megismerésével azonosult, a minden-tudás fogalma pedig az abszolútum új elnevezése. Vagyis azt mondhatjuk, hogy az abszolútum létét (mint a filozófia tárgyát és célját) a romantikusok is elfogadják. A filozófusnak a minden-tudásra kell törekednie: „mert a filozófus előtt mégiscsak az az alternatíva áll, hogy mindent akarjon tudni vagy semmit sem”.²⁴ De ugyanakkor tudnia kell azt, hogy ez a cél sohasem érhető el. „Filozófussá csak válni lehet, filozófusnak lenni nem lehet. Mihelyt azt hisszük, filozófusok vagyunk, megszűnünk filozófusnak lenni.”²⁵ Vagyis a mindentudás olyan cél, amelyet csak kereshetünk, de amely örökre elérhetetlen marad. A romantika filozófiája a mindentudás kibillentésére, elmozdítására és visszavonására irányul. A fragmentumok, mint a filozofálás közegei éppen az abszolútumnak ezt a kimozdítását hajtják végre.²⁶ (A romantika az abszolútum jelentőségének sajátos elrelativizálásával fenntartja az együtt-gondolkodás és a barátság lehetőségét és jelentőségét).²⁷ Az idealizmus ezzel szemben hisz az abszolútum megragadásában, ennek következtében a vitákat is válság-jelenségnek tekinti. Ebből pedig az következik, hogy az együtt-filozofálás és ezen keresztül a barátság elveszti talaját. – Ezután az idealizmus történetének első barátságát (Reinhold és Fichte kapcsolatát) szeretném közelebbről is szemügyre venni. 1793. őszén, a Svájcban tartózkodó Fichte megismerkedett Reinhold

²³ Fichte: *Briefe*, Reclam Leipzig 1986. 94. o.

²⁴ Athenäum töredék, Nr. 164.

²⁵ „Man kann nur Philosoph werden, nicht es sein. Sobald man es zu sein glaubt, hört man auf es zu werden.” Athenäum töredék, Nr. 54.

²⁶ „Ha rendszere van vagy ha rendszere nincs, egyképp halálos a szellemre nézve. A szellemnek tehát bizonynyal úgy kell döntenie, hogy összekapcsolja e kettőt.” Athenäum töredék, Nr. 53.

²⁷ Valószínűleg Schleiermacher-tól származik a következő töredék, amely az értelmezésben új perspektívát nyit. „Ha nincs poézis, nincs valóság. Úgy ahogy minden érzék ellenére, ha nincs fantáziánk, nincs külvilág, úgy minden értelemmel a kedély nélkül, nincs szellem-világ.” (Athenäum töredék, Nr. 350.) Vagyis a filozófia azért nem képes az abszolútum megragadására, mert a létezésről nem tud mondani semmit, a filozófia ugyanis nem képes a valóság teremtésére. A filozófiának ezt a hiányosságát pótolja a poézis: a poézis a valóság megteremtésének közege. A filozófia sokat tanulhat a költészettől: mert tőle kapja a valóságot, és ezután e valóságra tekintettel (a belőle származó problémák megvitatására) hozza létre a közösségi szellemet.

egyik legjelentősebb tanítványával,²⁸ aki arról számolt be neki, hogy Reinhold rendkívül nagyra értékeli a már megjelent munkáit. Ennek hatására Fichte nemsokára levélben keresi meg a nagy hírű jénai professzort, akiről ebben az időben úgy gondolja, hogy az alapvető filozófiai problémák megoldásában még Kantnál is messzebbre jutott.²⁹ A kapcsolat felvételének egyik legfontosabb indítéka a szellemi erők egyesítése volt. „A filozófiának nagy adósságai vannak az emberiséggel szemben; jó lenne ha a tudós világnak két olyan ember példát tudna mutatni, akik a maguk különös útjainak mindenféle szerénysége ellenére, egyesítik munkáik célját, akik egymást bensőségesen szeretni és tisztelni tudják, habár nem mindenről gondolkodnak egyformán, akiket azonban a saját munkáik erőfeszítése nem tart vissza attól, hogy a másik értékét kellően méltányolni tudják.”³⁰ A kapcsolat felvételének hangja rendkívül szívélyes és ünnepélyes; Fichte így ír: „Most [...] végre megteszem ezt a lépést, és egy szabad ember lelkiületével, aki az Ön értékeit teljes szívéből tiszteli, becsüli és szereti, örömmel üdvözlí őket, miközben a sajátjait sem akarja feladni, és az Ön barátságát, szeretetét és bizalmát kéri.”³¹ A felkínált barátságra Reinhold hasonló ünnepélyességgel válaszol: „Én elfogadom az Ön barátságát, mint a bizalom zálogát; úton vagyok afelé, hogy a bizalmat, amire szükségünk van, és amit a szokásosnál jobban ismerek, gyakoroljam is, hogy magam előtt ne valljak kudarcot [...].”³² Az egyetlen és végső filozófia megalkotásának programja azonban (anélkül, hogy az együtt-gondolkodás komolyan felmerülhetett volna) viszonylag gyors tempóban belső rivalizálásokhoz vezetett. Először Fichte írja le, hogy neki *tovább kell haladnia* a Reinhold által megkezdett úton, mégpedig úgy, hogy át kell lépnie annak koncepcióján.³³ Nem sokkal később aztán Reinhold is szinte ugyanezt írja: „Nagyon remélem, hogy az Ön új és sajátos gondolatait létraként fogom tudni használni magasabb gondolatok megalkotásához.”³⁴ Az egymás koncepciójának meghaladásra irányuló törekvések azután éles konfliktusokhoz vezetnek.³⁵

²⁸ A dán származású költőről és filozófusról, Jens Immanuel Baggesenről van szó.

²⁹ Lásd Erich Fuchs: *Einleitung*. In Johann Gottlieb Fichte: *Züricher Vorlesungen*, Ars Una Verlag 1996. 13. o.

³⁰ Johann Gottlieb Fichte és Carl Leonhard Reinhold levelezése, *Magyar Filozófiai Szemle* 2004/1-2. 45. o.

³¹ Uo.

³² Lásd az alábbiakban 4. levél.

³³ Lásd az alábbiakban 5. levél.

³⁴ Lásd az alábbiakban 6. levél.

³⁵ Egy retrospektív perspektívából tekintve persze már megállapíthatjuk: e nagyszabású programok kidolgozására 1794/95-ben már nem voltak egyenlők az esélyek. Reinhold tulajdonképpen már 1792. tavaszán olyan súlyos elméleti válságba esett, amelyből már egész életében nem tudott kilábalni. (Ehhez lásd Immanuel Carl Dietz: *Briefwechsel und Kantische Schriften*, Clett-Kotta 1997.

Reinhold és Fichte levelezésében így a barátság és a filozófiai rivalizálás furcsa keverékét láthatjuk. (A barátságról meg kell jegyeznünk, hogy ez kizárólag a levelezésen keresztül bontakozott ki; a felek személyesen sohasem találkoztak.) A személyes barátság és a filozófiai rivalizálás összefüggését a két fél különbözőképpen ítélte meg. Reinhold az emberi kapcsolatokat és a filozófia művelését szoros egységben látja, ennek szellemében írja a Jénában visszamaradt diákjainak: „Az a filozófia, amelyet Jénában műveltünk [...], megbízhatóan és ragyogóan bizonyítja, hogy a fejek felvilágosítása semmiképpen sem jelenti a szívek kihűlését [...]”³⁶ Vagyis Reinhold szerint az emberi kapcsolatok és a filozófia művelése szoros egységet alkothat.³⁷ Fichte viszont megpróbálkozik e két szempont következetes elválasztásával. „[Én] valóban az Ön rendszerének bevallott ellenfele vagyok. Miért ne lehetne valaki az Ön rendszerének ellenfele és az Ön személyének barátja?”³⁸ A barátság így előbb rivalizálássá, majd sajátos csatává alakul át, amelyben Reinholdnak sokkal rosszabbak voltak az esélyei: és nem is csak azért, mert ő már túl volt a filozófiai fénykorán (ebben az időben mindössze 33 éves), hanem azért is, mert a barátság és a filozófia művelésének összekötése kiszolgáltatottá tette. Ezt a konfliktust nem tudta másként feloldani, csak úgy, hogy 1797-ben elfogadta és a magáévá tette Fichte tudománytanát. Ezek után hatalmas meglepetés volt Fichte válasza: az elismerést ugyan óriási megelégedéssel fogadta, de ő éppen az időben döbbsen rá a tudománytan belső elégtelenségeire.³⁹ Ez a konfliktus Reinholdot gondolkodóként megsemmisítette, egzisztenciálisan pedig mély válságba taszította.

898–920. o.) Fichte viszont épp most lát neki a koncepció kidolgozásának, elméleti munkássága éppen most jön lendületbe. Így a másik koncepciójának meghaladására vonatkozó program is nála kap sokkal markánsabb körvonalakat. Tulajdonképpen már a *Zürichi előadásoktól* kezdve Fichte úgy gondolja, hogy az öntudatból (amelyet Reinhold a filozófia alapjává próbált tenni) egy túlzottan leszűkített elméleti álláspont következik. Amikor Fichte ezt az énnel helyettesíti, egy olyan univerzális kiindulópontot próbál találni, amely átfogja az ember valamennyi képességét. A fichtei tudománytan így elsősorban a komplexitásával múlra felül a Reinhold által meghirdetett elemetárfilozófiai programot.

³⁶ Ernst Reinhold: *Karl Leonhard Reinhold's Leben und litterarisches Wirken*, 72. o.

³⁷ A háttérben valószínűleg Schiller és Körner már említett közös írása áll.

³⁸ Lásd az alábbiakban 7. levél.

³⁹ Pontosabban és közelebbről tekintve azt mondhatnánk, hogy Reinhold „megterésének” híre abban a pillanatban jutott el Fichtéhez, amikor már ő maga is úgy látta, hogy a kifejtésben valóban súlyos problémák jelennek. Ebből kiindulva Fichte az 1796/97-es téli szemesztertől kezdve a tudománytannak egy új módszer szerinti kifejtésén fáradozott. (Ezt ő maga a nova methodo-programnak nevezte.) Azt persze még aligha sejtette, hogy ez a korrekció a tervezettnél jóval súlyosabb lesz: az újrakifejtés fontos tartalmi modifikációkat fog előidézni.

III. A BARÁTSÁG HANYATLÁSA

Alexandre Dumas *A három testőr* című regényét az alábbiakban a barátság válságának ábrázolásaként szeretném értelmezni. Ez a mű tulajdonképpen egy szerzőpáros alkotása: Dumas munkatársa egy fiatal író és történelemtanár (August Maquet) volt, ő írta az egyes fejezetek első változatát, amit aztán Dumas alaposan átfésült.⁴⁰ Ez az alkotói közösség azonban nem hasonlítható ahhoz a csoportosuláshoz, amelyet a német romantika *barátságain!* megszólítása takart. A mű végül is kizárólag Dumas neve alatt jelent meg, és vált ismertté. „Dumas készséggel beleegyezett volna, hogy [a regény] kettejük neve alatt fusson – de a lap nem volt hajlandó rá: »Egy folytatásos regény Alexandre Dumas nevével, soronként három frankot ér – mondta Émile de Girardin – Dumas és Maquet nevével soronként harminc sou-t.«”⁴¹ A regény megszületésének alapjául szolgáló viszonyt így egyértelműen a kizsákmányolás fogalmával jellemezhetjük. – Olvasatom szerint a regény legmélyebb síkját a restauráció korának személyközi viszonyai alkotják.⁴² Ez a megállapítás persze némi meglepetést kelthet, hiszen *A három testőr* egyértelműen a történelmi regények tradíciójához kapcsolódik; a regény cselekménye kb. kétszáz évet lép vissza a történelemben. Miután August Maquet *D’Harmental lovag* című regénye hatalmas sikert aratott, Dumas észrevette, hogy a történelmi regényírásban hatalmas lehetőségek rejlenek. „Lelkesen fogadta Maquet-t, amikor a tanár újabb regény tervével kereste fel, mely XIII. Lajos, Richelieu, Ausztriai Anna és Buckingham idejében játszódna. Ebből a vázlatból lett *A három testőr*.”⁴³ A történelmi regények igazi mintapéldányai Walter Scottra vezethetők vissza; nála ugyanúgy, mint Dumasnál a történetek háttérben egykori (elhalványult) olvasmányélmények állnak,⁴⁴ amelyeket aztán az adott kor ízlése szerint átalakított és kiszínezett. *A három testőr* a nagy politika helyett a mindennapi élet jelentőségét hangsúlyozza, lépten-nyomon azt állítva, hogy ez az alapvető, és tulajdonképpen ez határozza meg a nagy politika alakulását is. „A király gyanakvásának egyik fő oka Ausztriai Anna vonzalma volt Chevreuse asszony iránt. *A két nő több gondot okozott a királynak, mint a spanyol háborúk, a sürlődások Angliával és a zilált pénzügyek.* Úgy látta, sőt szent meggyőződése volt, hogy Chevreuse asszony nem

⁴⁰ Andrés Maurois: *A három Dumas*, Gondolat Kiadó 1967. 179-196. o.

⁴¹ Im. 184. o.

⁴² Ezzel az értelmezéssel egy olyan javaslatot szeretnék követni, amelyet Peter Bürger dolgozott ki a *Vörös és fekete* értelmezésekor. Lásd *Aktualität und Geschichtlichkeit. Funktionswandel der Literatur*, Suhrkamp Verlag 1977. 105-159. o.

⁴³ Andrés Maurois: *A három Dumas*, 184. o.

⁴⁴ „Így aztán a szerzőnek eszébe jutott néhány csodálatos woodstocki kaland az 1649-es esztendőből; úgy rémlett neki, hogy valamikor régen olvasott róluk, de már maga sem tudta hol; ez a nyom mindazonáltal elegendőnek tűnt.” Walter Scott: *A lovag*, Európa Könyvkiadó 1978. 5. o.

csupán politikai, hanem szerelmi fondorlataiban is kiszolgálja a királynét, ami miatt sokkal jobban győtrődött.”⁴⁵ És ugyanez mozgatja az angol politikát is: „Igen, igen – mondta Buckingham – Ausztriai Anna az én igazi királyném; ha egy szóval mondaná, elárulnám hazámat, királyomat, Istenemet. [...] D’Artagnan némán ámuldozott: a közember nem is sejti, micsoda semmiségeken múlik olykor egy nép sorsa és százazrek élete.”⁴⁶ A kisember számára ez hallatlan elégtétel volt: a politika nem a közösség magasztos irányítása, hanem olyan köznapi problémák és érzelmi válságok mozgatják, amelyeket maga is kiválóan ismert.⁴⁷ Ugyanezek a motívumok persze már Scottnál is megjelennek: már ő is azzal próbálkozott, hogy a nagy hősök helyett a mindennapi élet embereit szerepeltesse.⁴⁸ A három testőr kézenfekvő okok alapján tömegkulturális alkotásnak nevezhető, ezt André Maurois következő megállapítása is alátámasztja: „Egy nemzedék tévedhet egy mű megítélésében; négy vagy öt nemzedék nem. A három testőr maradandó és egyetemes népszerűsége azt bizonyítja, hogy Dumas, amikor [...] hőseiben a cselekvés, erő, és nemeslelkűség olyan megnyilatkozásait fogalmazta meg, amelyekre minden népnek minden időben szüksége van. Írástechnikája olyannyira alkalmazkodik a műfajhoz, hogy azóta is mintaképe marad mindazoknak, akik ebben a műfajban alkotnak.”⁴⁹ Maurois azt akarta sugallni, hogy a regény egyedülállóan értékes, de aztán csak a népszerűsége vonatkozó érveket kaptunk. Az alábbiakban a regény néhány olyan elszórtan megjelenő utalására szeretnék támaszkodni, amelyek a népszerűsége törekvő szűzsé és ábrázolásmód ellenére egy rendkívül komolyan vehető kordiagnózissá állíthatók össze. A politikának (a közösségi élet alakításának és formálásának) a mindennapi élettel való helyettesítését a könyv egyértelműen válságnak tekinti: a világot az összeesküvések, a gyanakvások és az intrikák mozgatják. Ezek kiforgatják, fölöslegessé teszik és ellenkezőjükké fordítják át az erényekre való törekvést: „a mai sötét napokban a legtisztább élet s a makulátlan erény

⁴⁵ Alexander Dumas: *A három testőr*, Európa Könyvkiadó 1974. 170. o. (Kiemelés tőlem.)

⁴⁶ *I*m. 234. o.

⁴⁷ Néha ez az összeütközés ironikus formát ölt: „Most pedig, fiatal barátom – szölt [Buckingham] – kettőnk parancsát lesi egész Anglia; mit óhajt, mit parancsol? – Ágyat – felelt D’Artagnan – e pillanatban erre volna a leginkább szükségem, nem is tagadom.” *I*m. 236. o.

⁴⁸ „Miután a *Mid-Lothian* szíve című történetben sikerült valamelyest felébreszt-nem az olvasók érdeklődést egy olyan hősnő iránt, aki híjával volt mindama kiváló tulajdonságoknak, melyek szinte törvényszerű járuléka egy hősnőnek, most már abba a kísértésbe estem, hogy a következőkben férfihőssel tegyek hasonlóképpen kétes ígéretű próbát.” Walter Scott: *Nigel jussa*, Európa Könyvkiadó 1975. 5. o.

⁴⁹ Andr s Maurois: *A három Dumas*, 189. o.

sem óvja meg az embert a gyalázattól és az üldöztetéstől”.⁵⁰ Egy helyen a szerzők azt sugallják, hogy e romlás általános oka az élet unalmassá válása.⁵¹ Az unalom ellentéte is csak egy esetlegesnek tűnő utalás erejéig jelenik meg: „amint tudjuk, semmi sem tölti ki úgy az időt, mint az elmélkedés.”⁵² Az unalom ellentéte tehát a mélység: a gondolkodásban és az érzelmek területén is. A mű alapvető kérdése ezért a következőképpen fogalmazható meg: hogyan néznek ki a barátságok egy unalom által meghatározott társadalmi szituációban? A barátságoknak érzelmi tartalma teljesen felületes; a baráti összetartozást a közös cselekvések és programok konstituálják. „Bármennyire törtéte magát D’Artagnan, nem sikerült többet megtudnia három új barátjáról. Beletörődött hát, hogy pillanatnyilag készpénznek veszi mindazt, amit a múltjukról hallott; remélte, hogy a jövőre nézve majd biztosabb és részletesebb értesüléseket szerez.”⁵³ A barátság a közösen végrehatott tetteken keresztül⁵⁴ az életmódok hasonlóságává és közösségévé alakul át: „[D’Artagnannak] saját megszokott életmódja nem lévén, azonnal cimborái életmódjához igazította a magát”.⁵⁵ A felületesség ilyen körülmények között a barátsággal szembeni legalapvetőbb követelmény lesz: „D’Artagnan [...] meggyőződése volt, hogy semmi sem teszi úgy próbára a barátságot, mintha valakinek titkait firtatjuk, különösen, ha a titok az önérzetébe vág.”⁵⁶ A *három testőr*-ben bemutatott barátság lényegében megáll a Schlegel-fivérek által posztulált legelső szinten. A barátság hanyatlásához tehát végső soron nem az eltorzult formák vezetnek, hanem az azonosság és a differencia dialektikájában a kiinduló szinten való megrekedés. Ennek hátterében pedig – ez Dumas és Maquet regényéből egyértelműen kiderül – a társadalom funkcionális összefüggéseinek felerősödése áll: a tettek és kalandok fontosabbá válnak a személynél és a léleknél. Ha a barátság már nem állhat a vállalkozás kiindulópontján, akkor passzivizált formában a végpontra fog kerülni, mint olvasóközönség. Így jutunk el egy nagyszabású irodalmi-filozófiai programtól (tulajdonképpen annak belső logikáját követve) a tömegkultúráig.

⁵⁰ Im. 174. o.

⁵¹ „Igen, az unalom volt XIII. Lajos leggyötrelmesebb betegsége; a király nemegyszer karon fogta valamelyik udvaroncát, behúzta egy ablakmélyedésbe, és így szólt hozzá: »Hogyishívják úr, unatkozzon velem.«” I.m. 79. o.

⁵² Alexander Dumas: *A három testőr*, Európa Könyvkiadó 1974. 195. o.

⁵³ Im. 93. o.

⁵⁴ „A négy férfit szoros barátság szálai fűzték össze, napjában háromszor-négyszer is keresték egymást, akár párbaj, akár anyagi ügyek, akár szórakozás volt az ok; úgy jártak mindig egymás nyomában, mint az árnyék [...]” I.m. 95. o.

⁵⁵ Im. 95. o.

⁵⁶ Im. 288.o. „A két jó barát most, hogy eltávoztak a látogatók, egy darabig kínos csendben üldögélt; aztán nem húzhatták-halaszthatták tovább, az egyiknek meg kellett szólalnia [...]” I.m. 299.o.